

FERÂHÎ'NİN MÜFREDÂTU'L-KUR'ÂN'I VE GARÎBU'L-KUR'ÂN İLMİNDEKİ YERİ

Osman KARA*

ÖZET

Kur'an'ı anlama ve yorumlamayı konu edinen ilimlerden biri de Garîbu'l-Kur'an'dır. Ulumu'l-Kur'an konusunda mütebahhir bir alim olan Ferâhî bu konularla ilgili bir çoğu matbu bir o kadar da matbu olmayan eser kaleme almıştır. Geliştirdiği *Nizam* ve *Nazm* teorisini eserlerine uygulamış, Kur'an'ı anlama ve yorumlama konusuna farklı bir boyut getirmiştir. Kur'an'ın bazı garîb lafızlarını anlama ve manalarını tespit noktasında yazmış olduğu *Müfredatu'l-Kur'an* adlı eseri önem arz etmektedir. Bu eserde lugat ve tefsîr kitaplarını yeterli görmeyerek Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri çerçevesinde lafzın Kur'an'da kullanımına önem vermiş ve Arap şiirine müracaat etmiştir. Ferâhî'nin bu eserinde İbranice ve Süryanice dillerindeki kelimelerle karşılaştırmalar yapması eseri önemli ve farklı kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Garîb, Yorum, Şiir, Dil, Lehçe.

FERÂHÎ'S MÜFREDÂTU'L-QUR'ÂN AND ITS PLACE IN GARÎBU'L-QUR'ÂN KNOWLEDGE

ABSTRACT

One of the efforts to understand and interpret the Qur'an is Garîbu'l-Qur'an. Ferahî, very knowledgeable scholar about Ulumu'l-Qur'an has written many printed subject about this subject. He performed *nizam* and *nazm* theory, improved by him, to his subject, he has brought a different dimension about understanding and interpreting of Qur'an. *Mufradatu'l-Qur'an* written for understand to utterance of Qur'an and fix the meanings, takes different dimension. He thinks dictionairies and books don't competent to give impotence to using the utterance in Qur'an setting on commentary to Qur'an by Qur'an and apply to Arabic poetry. Comparison words in the languages of hebrew and syriac to make the words important.

Keywords: Garîb, commentary, poem, language, dialect.

Giriş

Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabaları sahabe döneminden itibaren hızla artarak devam etmiştir. Bu çalışmalar beraberinde yeni metod arayışlarını da gündeme getirmiştir. Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarından birisi de Garîbu'l-Kur'an'dır. Kur'an'da yabancı kelime var mı yok mu, garîb kelime olgusunun sınırı, sayısı ve anlamları konusunda tartışmalar günümüzde de devam etmektedir. Ulumu'l-Kur'an konusunda mütebahhir bir alim olan Ferahî bu konularla ilgili bir çoğu matbu bir o

* Dr., Sakarya Karaosman İlköğretim Okulu Müdürü.

kadar da matbu olmayan eser kaleme almıştır. Özellikle Kur'an'ı tedebbür etme, Kur'an'ın Kur'anla tefsiri, Kur'an'ın bütünlüğü ve tenasübü ile ilgili geliştirdiği *Nizam* ve *Nazm* teorisini uygulayarak yazdığı kısa surelerle Kur'an'ı anlama ve yorumlama konusuna farklı bir boyut getirmiştir. Kur'an'ın bazı garib lafızlarını anlama ve manalarını tespit noktasında yazmış olduğu *Müfredatu'l-Kur'an* adlı eserde de konuya farklı yaklaşmıştır. Lugat ve tefsir kitaplarını yeterli görmeyerek Kur'an'ın Kur'anla tefsiri çerçevesinde lafzın Kur'an'da kullanımına önem vermesi ve Arap şiirine müracaat etmesi, İbranice ve Süryanice dillerindeki kelimelerle karşılaştırmalar yapması, bu konuda müsteşriklerin iddia ve eleştirilerine cevap vermesi eseri önemli kılmaktadır. Bu bağlamda biz hem müellifi hem de Garibu'l-Kur'an çerçevesinde *Müfredātu'l-Kur'an* adlı eserini tanıtmayı istiyoruz. Müellifi ve onun Kur'an'ı anlama ve yorumlama çabalarını ortaya koyma hususunda katkısı olur düşüncesiyle diğer çalışmalarına da yazımızda yer verdik.

I.Ferâhî'nin Hayatı

a. İsmi, Doğumu ve Nesebi:

Abdulhamîd b. Abdulkerîm b. Kurban Kunbur b. Tac Ali, Hamîduddîn, Ebu Ahmed el-Ensârî el-Ferâhî 18 Kasım 1863 (6 Cemaziye'l-Ahir 1280) tarihinde Hindistan'ın Utar Pradeş eyaletinin A'zamgarh bölgesindeki Ferîha köyünde doğdu¹. Seçkin bir aileye mensup olan Ferâhî Arapça yazdığı kitaplarda ismini Abdulhamîd el-Ferâhî şeklinde kullanırken Farsça ve Urduca olarak kaleme aldığı eserlerinde ve resmî evraklarda Hamîduddîn ismini kullanır².

Ahmed isminde evladı olmamasına rağmen Arapça divanının baş tarafında ve halasının oğlu Şiblî Nu'manî'ye yazdığı "Kasîde li Ebî Ahmed el-Ensârî" adlı kasidesinde Ebû Ahmed künyesini kullanmıştır. Bu iki eserin dışında başka bir eserde bu künyeye rastlanmamaktadır. Bu künye işgalcilerin yaptıklarını anlatmak ve müslümanları cihada teşvik etmek için yazdığı kasideler kendisi tarafından yazıldığı fark edilip ülkesini işgale gelen İngiliz İstihbarat Ajanları tarafından takibe alınmasın diye kullanılmıştır³.

¹Ferâhî, Abdulhamîd, *Müfredātu'l-Kur'an Nazarâtun Cedîdetün fî Elfâzın Kur'âniyyetin*, şerh ve tahk.: Muhammed Ecmel Eyyûb el-İslâhî, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Riyad 2002, s. 15; Ferâhî, Abdulhamîd, *İm'ân fî Aksâmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kalem, Beyrut 1994, s. 15.

²Ferâhî, *Müfredât*, s. 14.

³Ferâhî, *Müfredât*, s. 15.

Ensârî nisbesini eserlerinde az kullanmış, daha çok doğduğu yere nisbetle Ferâhî nisbesini kullanmıştır⁴.

b. Tahsili ve Hocaları:

Ferâhî ilim tahsiline ilk olarak köyünde Şeyh Ahmed Ali'den Kur'an dersleri alarak başladı. On yaşında iken Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra köyünde Farsça dîvan sahibi bölgenin meşhur müeddiblerinden olan Şeyh Muhammed Mehdî'den dokuz ay boyunca Farsça dersleri aldı. Keskin zekası ve Farsça'ya olan ilgi ve yeteneği sayesinde daha on altı yaşındayken Farsça şiirler yazmaya başlamıştır⁵. Farsça şiir yazma konusunda o kadar ilerleme kaydetmiştir ki ünlü İranlı şair Hakânî Şirvânî' (ö. 595/1199) nin kasîdelerine nazire olarak redifleri zor kasîdeler yazmıştır. Halasının oğlu Şiblî Nu'manî (ö. 1332/1914) bu şiirleri zamanın ünlü Fars dili alimlerinden Muhammed Faruk el-Abbâsî'ye göstererek kime ait olduğunu sormuş o da, "Bilmiyorum, görünen o ki, önceki şairlerden birisi" diyerek şiirlerine olan hayranlığını ifade etmiştir⁶.

Ferâhî on dört yaşında Arapça öğrenmeye başlamış, köyünden ayrılarak A'zamgarh şehrine gelmiş, Hindistan'ın tanınmış alimlerinden halasının oğlu Şiblî Nu'manî'nin İslamî İlimlerle ilgili derslerine devam etmiştir. Arap dili ve edebiyatı, tefsîr, hadîs, mantık ve felsefe derslerinin okutulduğu programı bitirdikten sonra Şiblî Nu'manî'nin Hindistan'daki ilmî seyahatlerine katılmıştır. Uzunca bir süre kaldığı Leknev'de Abdulhay el-Leknevî (ö.1304/1886) ile tanışmış ve ondan fıkıh okumuş; ayrıca Azîzüddîn Azîz el-Leknevî'den Fars edebiyatı konusunda faydalanmıştır⁷. Lahor'da The Oriental College'de Arap dili ve edebiyatı hocaları olan Feyzulhasan Sehârenpûrî'den özel olarak Arap dili ve edebiyatı dersleri almış, Arap edebiyatı ve bazı mantık kitaplarını okumuştur⁸. Zekası ve kişiliğinden dolayı hocasının en çok sevdiği öğrencileri arasına girmiştir. Hatta hocası kitaplarının birer nüshasını hediye etmiştir. Arapça, Farsça ve Urduca olarak Muallakat-Seb'a'yı şerh ettiği Riyâdu'l-Feyz adlı kitabını kendi eliyle yazarak kendisine vermiştir. Ferâhî hocasının yardımıyla Arapça dîvanını neşretme imkanını bulmuştur⁹.

⁴ Dedeleri Afganistan'ın Ferâh şehrinden Hindistan'a gelmiş ve yerleştikleri yere de aynı ismi vermişlerdir. Ferah adlı yer Urduca'da Perîha (Perîhe, Ferîhe) şeklinde anılır olmuştur. *DİA*, "Hamîduddin Ferâhî", Ishtiyak A. Zilli, İstanbul 1997, c. 15, s. 477.

⁵ Ferâhî, *Müfredât*, s. 16.

⁶ Abdulhay Hasenî, Şerif Abdulhay b. Fahriddin b. Abdiali Hasenî Talibî, *Nüzhetü'l-Havâtir ve Behcetül-Mesami ve'n-Nevazir*, Dairetü'l-Ma'arifi'l-Osmanî, Haydarabad 1970, c. 8, s. 248.

⁷ Zilli, *DİA*, "Hamîduddin Ferâhî", c. 15, s. 477.

⁸ Zilli, *DİA*, "Hamîduddin Ferâhî", c. 15, s. 477.

⁹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 17.

Lahor'dan yirmi yaşında dönen Ferâhî, bazı muhafazakar çevrelerde hoş karşılanmamasına rağmen İngilizce öğrenmeye karar vermiştir. Bunun için Allahabad kentinde Aligarh Fakültesi bünyesinde bulunan Mohammedan Anglo-Oriental College'a kaydolmuştur. Bu okula kaydolmak için Arapça ve Farsça bilme şartı olmasına rağmen Ferâhî bu iki dersden muaf tutulmuş, daha sonra fakültede derslerde okutulmak üzere kendisine İbn-i Sa'd'ın Tabakât adlı kitabının birinci cildini ve Şiblî Nu'manî'nin Bed'ü'l-İslam adlı risalesini tercüme etme görevi verilmiştir¹⁰.

Bu okulda aynı zamanda Şiblî Nu'manî, Eltaf Hüseyin Hâlî (1837/1914) ve Thomas Arnold (1864/1930) gibi alimlerin katıldıkları ilmi toplantıları takip etmiş, ayrıca Arnold'dan çağdaş felsefe okumuştur¹¹. Arnold, müslüman araştırmacılar tarafından hüsnü kabul gören *The Peaching of Islam* (İslam'a Davet) adlı eserini yazdığı zaman Ferâhî hocasını kıyasıya tenkit etmiş, bu eserin yazılmasındaki maksadın müslümanları cihad ruhundan uzaklaştırmak olduğunu ifade etmiştir¹².

Aligarh'da okuduğu sırada okul yöneticileri Seyyid Ahmed Han'ın Tefsirini Arapça'ya çevirmesini talep etmişler, ancak o "Bu kitabın neşredilmesi günahına ortak olamam" diyerek bu teklifi reddetmiştir¹³. Ferâhî iki yıl Hukuk tahsili yaptıktan sonra bununla meşgul olmayı istemeyerek hukuk tahsilini tamamlamamıştır¹⁴.

c. İdari ve Eğitim Görevleri:

Ferâhî 1895 yılında Mohammedan Anglo-Oriental College'den mezun olduktan sonra hem geleneksel hem de modern ilimleri öğrenmiş bir kişi olarak Hindistan'ın çeşitli yerlerinde öğretim görevinde bulundu. 1897-1908 yılları arasında Karaçi'deki Medresetü'l-İslam'da Arapça dersleri okuttu. 1907-1908 yıllarında Aligarh'da yardımcı profesör olarak çalıştı. Burada Arapça profesörlüğüne getirilen Josef Horovitz'den (1874/1931) İbranice öğrendi. Bu dil sayesinde İncil ve Tevrat'ı inceleme fırsatı buldu¹⁵. 1908'de Allahâbâd'daki Muir Central College'a Arapça profesörü olarak tayin edildi. 1914 yılında Haydarabad'daki Darü'lulûm'a rektör oldu ve bu görevi 1914 yılına kadar sürdürdü. Urduca eğitim ve öğretim yapan bir üniversite kurma fikrinin öncülerinden olan Ferâhî'nin bu arzusu Osmaniye Üniversitesi'nin kurulmasıyla gerçekleşmiştir. 1919 yılında Medresetü'l-

¹⁰ Ferâhî, *Müfredât*, s. 18.

¹¹ Zilli, *DİA*, "Hamîduddin Ferahî", c. 15, s. 477.

¹² Ferâhî, *Müfredât*, s. 18.

¹³ Ferâhî, *Müfredât*, s. 18.

¹⁴ Ferâhî, *Müfredât*, s. 18.

¹⁵ Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *Usûlü't-Tefsîr İnde'l-Allâme el-Ferâhî (Arz ve Nakd)*, Mecelletü Câmîâti's-Şârika li'l-Ulûmi's-Şer'iyeti ve'l-İnsaniyye, c. 3, sayı: 2, 'Acman 2006, s. 134.

İslah ve Darü'l-Musannifin'e daha fazla zaman ayırmak için Haydarabad'dan A'zamgarh'a dönen ve çalışmalarını burada sürdüren¹⁶ Ferâhî, 11 Kasım 1930 yılında tedavi için gittiği Batı Utar Pradeş'te Mathura şehrinde vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir¹⁷.

d. Talebeleri:

Ferâhî uzun zaman çeşitli eğitim kurumlarında dersler vermiş, dolayısıyla pekçok talebe yetiştirmiştir. Bunlardan en meşhurları şunlardır:

1. Ebu'l-Kelâm Âzâd (ö. 1377/1958).
2. Seyyid Süleyman en-Nedvî (ö. 1373/1953).
3. Şeyh Menâzır Ahsen el-Kîlânî (ö. 1375/1955).
4. Abdullah el-İmâdî (ö.1366/1946).
5. Abdülmâcid Diryâbâdî (ö. 1397/1978)¹⁸.

Düşüncelerini ve tefsîrde ortaya koyduğu metodunu geliştiren ve yaymaya gayret eden iki öğrencisinden bahsedebiliriz. Bunlardan birisi Mecelletü'l-İslâh'ta yayınlanan bazı müşkil ayetlerin tefsîriyle ilgili birkaç makalesi dışında başka eseri bulunmayan Kur'an ve Arap dilinde bilgi sahibi takva ve güzel ahlakta hocasına çok benzeyen, hayatını Medresetü'l-İslah'a hizmet etmeye adanmış, hocasının eserlerini neşretmeye çalışan Şeyh Ehter Ahsen el-İslâhî'dir (ö.1378/1958). Diğeri ise hem hocası Ferâhî'nin yazmış olduğu sûrelerin bir arada bulunduğu *Tefsîru Nizâmi'l-Kur'ân ve Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* adlı eserini Urducaya çevirmiş hem de *Nizamu'l-Kur'an* veya *Nazmu'l-Kur'ân* adıyla ortaya koyduğu te'vîl/tefsîr metodunu geliştirerek 9 ciltlik *Tedebbür-i Kur'ân* (Lahor/1983) adlı Urduca tefsîri kaleme alan Emin el-İslâhî (1904/1997) dir¹⁹.

e. Eserleri:

Düşüncelerini gerçekleştirme yönünde faaliyet gösteren ve bir ıslahatçı olan Ferâhî başta Kur'an ilimleri ve tefsîr olmak üzere, dil, belâgat, akaid, şiir konusunda pek çok eser kaleme almıştır. Bunların bazıları matbu, bazıları ise yazma eser olarak mevcuttur. Basılı olan eserleri şunlardır:

¹⁶ Albayrak, İsmail, *Abdülhamîd el-Ferâhî Ve Emin Ahsen el-İslâhî'nin Geliştirdikleri Kur'an Tefsiri Metodolojisi*, SAÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 4, Sakarya 2001, s. 70.

¹⁷ eş-Şürbecî, Muhammed Yusuf, *el-İmam Abdulhamîd el-Ferâhî ve Menhecuhu fi Tefsîrihi*, Mecelletü Câmîati Dimeşk li'l-Ulûmi'l-Iktisâdiyye ve'l-Kânûniyye, c. 20, sayı: 2, Şam 2004, s. 464.

¹⁸ Şürbecî, *el-İmam Abdulhamîd el-Ferâhî*, s. 464.

¹⁹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 30-31.

1. *Tefsîru Nizâmi'l-Kur'ân ve Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*

Bu eserde Ferâhî'nin tefsir metodunu ve düşünce yapısını görmek mümkündür. O, re'y ve dirayet yöntemini reddederek ayet ve sureler arasındaki rabıtayı (*nazm/nizam*) ortaya koymaya ve Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye çalışmıştır. Eserde yer alan Haşr, Şems, Tahrîm, Asr, Kafirûn ve Leheb sureleri aynı tarihte (Aligarh 1908), Fatiha, Zariyat, Kiyâme, Mürselat, Abese, Tîn, Fîl, Kevser ve İhlas sureleri ise farklı tarihlerde basılmıştır. *Fatihâtü Tefsîri Nizâmi'l-Kur'ân* adıyla müstakil yayımlanan bölümde (A'zamgarh 1937) kendi tefsîr metodunu açıklayan yazar, besmele ve Fatiha suresinin tefsîrine de yer vermiştir. Bazı noksanlıklardan dolayı halen yayınlanmamış bulunan Bakara ve Âl-i İmran surelerinin dışındaki tefsîr ettiği sureler Emin Ahsen el-İslâhî tarafından Urduca'ya tecüme edilerek *Mecmu'â-i Tefâsir-i Ferâhî* adıyla neşredilmiştir (Lahor 1985, 1991).

2. *Delâilü'n-Nizâm*

Kur'an-ı Kerim'in ayet ve sureler arasındaki irtibatını incelediği ve kendi metodunu anlattığı eseridir. 1968 yılında A'zamgarh'da basılmıştır.

3. *Esâlibu'l-Kur'ân*

Kur'an'ın hitap, iltifat, hazf, icmâl, tafsîl, istifham, vâsıl, fâsıl, takdîm-te'hîr gibi anlatım üslûbunu anlattığı eseridir. 1969 yılında A'zamgarh'da basılmıştır.

4. *et-Tekmîl fî Usûli't-Te'vîl*

Te'vîl, tafsîl ve tahrîf kavramlarıyla, te'vilde hataya düşme sebepleri, Kur'an'ın Kur'an'la tefsîri ve te'vîlin esasları gibi konuları kapsayan çalışmasıdır. Bu son üç eser *Resâilu'l-İmâm el-Ferâhî fî 'Ulûmi'l-Kur'ân* adıyla yayımlamıştır (A'zamgarh 1968, 1991).

5. *Müfredâtu'l-Kur'ân Nazarâtun Cedîdetün fî Elfâzın Kur'âniyyetin*

Ferâhî'nin, ayet ve surelerin bir kısmını diğerleriyle açıklama metodundan hareketle lugatçılar ve müfessirlerden farklı anladığı bazı Kur'an lafızlarını şerhettiği bir çalışma olup müellifin Arap diline hakimiyetinin bir delili olarak kabul edilir.

6. *Cemheretu'l-Belâğa*

Müellifin Kur'an'dan, Cahiliyye dönemi Arap şiiri ve edebiyatından faydalanarak belâğat konusunda geliştirdiği düşünce ve nazariyelerinin yer aldığı eseridir. Eser 1941 yılında A'zamgarh'da basılmıştır.

7. *er-Re'yu's-Sahîh fî men Hüve'z-Zebîh*

Hız. İbrahim'in kurban etmeye teşebbüs ettiği oğlunun İshak değil İsmail olduğunu Yahudi ve İslam kaynaklarıyla mukayese ederek yazdığı bir eserdir.

8. *İm'ân fî Aksâmi'l-Kur'ân*

Kur'an'da geçen yeminleri kaleme alan yazar Fahrettin er-Râzî'nin (ö. 606/1209) tefsîrindeki yeminlerle ilgili görüşlerini ve İbnü'l-Cevziyye'nin (ö.751/1350) yeminlerle ilgili *Aksâmu'l-Kur'ân* adlı eserini karşılaştırarak yazdığı önemli bir eserdir.

9. *el-Kâid ila 'Uyûni'l-'Akâid*

İslam akaidi ile ilgili eseridir. Ulûhiyyet ve risalet konularını incelemiştir. Eser 1975 yılında A'zamgarh'da yayımlanmıştır.

10. *Arapça Dîvan*

İsti'âze şiiriyle başlayıp dünyadan sakındırma adlı şiirle son bulan 15 şiirin yer aldığı Arapça Dîvan Bedreddin el-İslâhî tarafından bir araya getirilerek basılmıştır²⁰.

11. *Nevâî Pehlevî*

Farsça dîvanıdır. Müellif hayatta iken Dîvan-ı Hamîd adıyla basılmıştır (Haydarabad 1903). Daha sonra Bedreddin el-İslâhî bu isimle 1967 yılında tekrar yayınlamıştır.

12. *Esbâku'n-Nahv*

Kolay bir metodla Urdu dilinin gramerini öğretmeyi amaçlayan bir eserdir. Henüz müellifi hayattayken baskısı yapılan bu kitaba müellif bazı ilaveler yapmıştır. Eserde bazı kısımlar misal vermek için müellif tarafından boş bırakılmıştır. Bu kısımlar öğrencisi Ehter Ahsen el-İslâhî tarafından tamamlanmıştır. Bir çok baskısı yapılan bu eser Hindistan'da dini medreselerde ders kitabı olarak okutulmaktadır.

13. *Emsâlu Âsîf el-Hakîm*

Âsîfın Hikayeleri Ferâhî'nin öğrencilik yıllarında İngilizce'den Arapça'ya çevirdiği eserdir. Vefatından sonra yayınlanmış bu eserin müteaddit baskıları vardır.

²⁰ Zilli, *DİA*, "Hamîduddin Ferâhî", c. 15, s. 478.

14. *Tuhfetü'l-İ'râb*

Urdu dilinin gramerini 128 beyitte anlatan bir eserdir. Bazı dini medreselerde okutulmakta olup, müellif hayatta iken basılmıştır, mütaddit baskıları vardır.

15. *İbn-i Sa'd'ın Tabakâtı'nın 1. cildinin Farsça'ya tercümesi*

16. *Hirednâme*

Hz. Süleyman'ın mesellerini Farsça'ya manzum olarak çevirdiği eser 1916 yılında Haydarabad'da basılmıştır.

17. *Fî Melekûtillah*

Milletlerin yükseliş ve çöküş nedenleri, hakkın galip gelmesi batılın hezimetini, sünnetullah gibi konuları ele alan bir çalışmadır.

18. *Hucecu'l-Kur'an*

Üç makalenin yer aldığı bir eserdir. Birinci makalede mantık, felsefe ve kelâm ilminin eleştirisi yapılmıştır. İkinci makale Te'sîsu'l-İlm ve Kur'an'ın Hüccet Metodu başlığını taşımaktadır. Üçüncü makale'nin başlığı Hucecu'l-Kur'an'dır. Bu makalede Rubûbiyetin Kur'an'daki delilleri, ilahî sıfatlar gibi konular ele alınır.

Yazma Eserleri:

1. *İhkâmu'l-Usûl bi Ahkâmi'r-Resûl*

Bu eser Usûlü Fıkıhla alakalıdır. Dokuz varaktır.

2. *el-Ezmân ve'l-Edyân.*

Dinde muayyen gün ve ayların hikmeti ile ilgili 22 sahifelik bir eserdir.

3. *Esbâbu'n-Nüzûl* (9 varak).

4. *el-İşrâk fî'l-Hikmeti'l-Ulâ min Hakâiki'l-Umûr ve Mekârimi'l-Ahlak* (4 varak).

5. *Aslu'l-Fünûn* (8 varak).

6. *el-İklîl fî Şerhi'l-İncîl* (10 varak).

7. *Evsâfu'l-Kur'ân* (25 varak).

8. *Târîhu'l-Kur'ân* (10 varak).

9. *Tezkiyetü'r-Rûh* (3 varak).

10. *Ta'likât fi't-Tefsîr*

Kur'an'la ilgili düşüncelerini sayfa kenarlarına not ederek yaptığı Kur'an çalışmasıdır.

11. *Hikmetü'l-Kur'ân* (27 varak).

12. *ed-Dürri'n-Nadîd fi'n-Nahvi'l-Cedîd* (44 varak)

13. *Delâil ile'n-Nahvi'l-Cedîd ve'l-Me'ânî ve'l-'Arûz ve'l-Belâğ*e

14. *er-Râi' fi Usûli's-Şerâi'* (23 varak)

15. *Risâletün fi Islâhi'n-Nâs*

Bu risaleyi Emin Ahsen el-Islâhî Urduca'ya tecüme ederek 1936 yılında Mecelletü'l-İslah'ta yayınlamıştır. Beş varaktır.

16. *er-Rüsûh fi Ma'rifeti'n-Nâsîh ve'l-Mensûh* (8 varak).

17. *Selîkatu'l-'Arûz*

Müellif bu eserde Arûz ilmini ıslah etmek ve yeni bir metodla incelemek amacıyla kaleme almış, bazı öğrencilerine bu kitabı okutmuş, fakat eseri yayımlama fırsatını bulamamıştır.

18. *et-Tarîk ve'l-Bârık*

Hatıra ve düşüncelerini kaleme aldığı bir eserdir.

19. *el-'Akl ve Mâ Fevka'l-'Akl* (4 varak)

20. *Fıkhu'l-Kur'ân* (6 varak)

21. *Felsefetü'l-Belâğ*e

Cemheretü'l-Belâğ adlı kitabını anlamak için hazırlamış olduğu 6 varaklık kılavuz bir kitaptır.

22. *el-Kıstâs* (14 varak).

23. *Kaydu'l-Evâbid*

Hatıra ve düşüncelerini kaleme aldığı bir eserdir.

24. *Levâmi'u'l-Efkâr*

Hatıra ve düşüncelerini kaleme aldığı bir eserdir.

25. *Mesâilü'n-Nahv* (8 varak).

26. *el-Mantiku'l-Cedîd* (18 varak).

27. *en-Nizâm fi'd-Diyâneti'l-İslamiyye*

Hikmetü'l-Kur'an adlı eserinin bir bölümü olan bu kitap konunun önemine binaen ayrıca kaleme alınmıştır, 10 varaktır.

28. *en-Nazaru'l-Fikrî Hasbe't-Tarîki'l-Fikrî* (6 varak).²¹

f. Ferâhî ve Metodu Üzerine Yapılan Çalışmalar

Ferâhî'nin Kur'an'ı yorumlama metodu üzerine Aligarh Muslim University'de 1968 yılında Muînuddin A'zâmî tarafından *el-Ferâhî ve Eseruhû fi Tefsîri'l-Kur'an* ve Mısır el-Ezher Üniversite'sinde 1983 yılında Seyyid Saîd Ahsen el-Âbidî tarafından *Hamîduddin el-Ferâhî, Hayâtuhû ve Menhecuhû fi Tefsîri'l-Kur'an ve Eseru zâlike fi'l-Hind* adlı iki doktora çalışması yapılmıştır. Müellifin hayatı eserleri ve görüşleri hakkında Urduca ve Arapça birçok makale ve çalışma kaleme alınmıştır²². Türkiye'de pek fazla tanınmayan Ferâhî ile ilgili iki üç makalenin dışında kayda değer bir çalışma yapılmamıştır. Abdulhamit Birişik *Hind Altkütası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri* (İstanbul 2001) adlı çalışmasında Ferâhî'ye kısa bir atıfta bulunmuş²³, İsmail Albayrak ise "*Abdulhamîd el-Ferâhî ve Emîn el-İslâhî'nin Geliştirdikleri Kur'an Tefsîri Metodolojisi*"²⁴ adlı makalesinde daha çok Ferâhî'nin metodunu geliştiren öğrencisi Emîn el-İslâhî üzerinde

²¹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 36-38. Yazma nüsha olarak zikrettiğimiz eserler, *Müfredatu'l-Kur'an*'ı tahkik eden Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî'nin eserin girişinde yazmış olduğu müellifi tanıtan yazıdan alınmıştır. Bu yazma nüshaları ed-Dairetü'l-Hamidiyye'nin müdürü Şeyh Bedreddin el-İslahî'nin evinde gördüğünü ifade etmektedir. Bkz. s. 35. Ayrıca www.hamîduddin-farahi.org sitesinde müellifin hayatı, eserleriyle ilgili bilgiler verilmektedir. Ayrıca hakkında yazılan makaleler ve matbu eserleri de sitede mevcuttur.

²² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. www.hamîduddin-farahi.org. Bu makaleyi kaleme alırken bu konuda yazılan Muhammed Yusuf eş-Şürbecî ve Ahmet Ferhat'ın iki Arapça makalesinden faydalandık.

²³ Bkz. Birişik, Abdulhamid, *Hind Altkütası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 29.

²⁴ Bkz. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (4/2001), s. 69-85.

yoğunlaşmıştır. Bu çalışma Ferâhî'nin tefsîr yöntemini detaylı bir şekilde anlatmamaktadır. Ferâhî ile ilgili diğer iki makalede ise belirli iki konu esas alınarak hazırlanmıştır. Bunlardan birisi Fil suresi esas alınarak Ferâhî'nin farklı yorum anlayışını ortaya koyan Hayrettin Öztürk'ün "*Hamîduddin el-Ferâhî'nin Tefsîr Metodu ve Fîl Sûresi Yorumu*"²⁵ adlı çalışması diğeri ise M.Faik Yılmaz'ın yemin konusunda Ferâhî'nin kaleme aldığı *İm'an fî Aksâmi'l-Kur'an* adlı eseriyle İbnü'l-Kayyim el-Cevzî'nin (ö. 751/1350) kaleme aldığı *et-Tibyân fî Aksâmi'l-Kur'an* adlı eserini esas alarak yazdığı "*Aksâmu'l-Kur'an Bağlamında Allah Nelere, Niçin ve Neden Yemin Eder? Sorularını Yeniden Düşünmek*"²⁶ adlı makalesidir. Bu makale de doğrudan Ferâhî ile ilgisi olmasa da onun eseri ve görüşleri büyük ölçüde ele alınmıştır.

II. Garîbu'l-Kur'ân veya Kur'ân Sözlükleri

a. Garîbu'l-Kur'ân

Garîb kelimesi sözlükte "yurdundan uzak kalan, tek ve nadir olan, bilinmeyen, müphem ve kapalı olan" gibi manalara gelir. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılması için Arapça olarak indirildiği ve anlaşılır bir kitap olduğu ifade edilmekte ise de Kureyş lehçesi dışındaki lehçelerden ve diğer dillerden Arapça'ya geçip Arapçalaştırılan kelimelerin olduğu da bir vakıadır. Ayrıca Kur'an'da az kullanılmasından dolayı manası yaygın olarak bilinmeyen, anlaşılması güç lafızlar da vardır. Tefsîr ilminde Kur'an'daki bu tür kelimelerin açıklanması Garîbu'l-Kur'an konusunu teşkil etmektedir.

Müfessirin bu konuyu bilmesinin zaruri olduğunu ifade eden Zerkeşî (ö. 794/1392), Garîbu'l-Kur'ân'ı bilmeyenin Allah'ın kitabı hakkında konuşmasının uygun olmayacağını vurgular²⁷. Malik b. Enes (ö. 179/795); "Arap dilini bilmeyen birisinin Allah'ın kitabını tefsir ettiği bilgisi bana ulaşırsa mutlaka onu cezalandırırım", Mücahid (ö. 104/721) ise; "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir kişinin Arap dilini bilmediği halde Allah'ın kitabı hakkında konuşması doğru olmaz"²⁸ diyerek bu konuda çok ihtiyatlı bir tutum takınmışlardır. Kur'an'ın nazil olduğu bir ortamda lafızların anlamlarını doğru olarak anlama fırsatının olduğu bir dönemde bu konuda konuşmaya ihtiyatla yaklaşılması dikkat çekicidir. Kur'an'da geçen لَی kelimesinin anlamı hakkında kendisine soru sorulması karşısında Hz. Ebubekir: "Bilmediğim halde Allah'ın kelamı hakkında konuşsam hangi gökyüzü beni gölgelendirir, hangi yer beni üstünde taşır"²⁹ diyerek

²⁵ Bkz. Dîn Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 2/2009, s. 123-146.

²⁶ Bkz. İslami İlimler Dergisi, yıl 5, sayı 2 Bahar 2010, s. 133-149.

²⁷ Zerkeşî, Bedreddin Muhammed, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, c. 1, s. 367.

²⁸ Zerkeşî, *Burhân*, c. 1, s. 368.

²⁹ Zerkeşî, *Burhân*, c. 1, s. 371.

çekincesini dile getirir. Buna rağmen Kur'an kelimelerinin anlamlarının tespiti ve öğrenilmesi, sahabe döneminde başlamış, II/VIII. Asırdan itibaren Kur'an ilimleri arasında müstakil bir ilim halini alarak çok sayıda eser kaleme alınmıştır³⁰.

İbn-i Ömer'in rivayet ettiği bir hadîste Kur'an-ı anlayarak okuyan kimsenin her harfine yirmi sevap verileceği, anlamını bilmeden okuyanlara ise on sevap verileceği bildirilir. Metinde geçen i'rab kelimesi lafızların anlamını bilmek anlamında kullanılmıştır³¹.

Lafızların anlamlarıyla ilgili yazılan ilk kitaplar Me'âni'l-Kur'ân ve İ'rabuhû olarak isimlendirilmişlerdir. Zeccâc (ö.311/923), Ferrâ (ö.207/822), Ahfeş (ö. 215/830) ve İbnu'l-Enbârî (ö.577/1181) Me'âni'l-Kur'ân müellifleridir³².

Lafızların garîb olup olmaması biraz izafi bir durumdur. Çünkü bu dile hakimiyetle ilgilidir. Birinin bilmediği bir kelimenin anlamını bir başkası kolaylıkla bilebilir. Örneğin Kur'an lafızları konusunda çok iyi bir konuma sahip olan İbn-i Abbas (ö. 68/687) bile “kuyu başında iki arabî tartışıp biri diğerine أنا فطرتها yani أبتدأتها kelimesini kullanıncaya kadar مفاطر السماوات والارض ayetindeki فاطر kelimesinin anlamını bilmiyordum” diyebilmiştir³³. ‘Uzeyzî'nin, “Arap dilinin kapsamının çok geniş olduğu, herkesin her kelimeyi bilmesinin zor olduğu”, Şafî'nin de “Dile ancak Peygamberler tam vakıf olabilir” şeklindeki açıklamaları³⁴ Kur'an'da garîb kelimelerin bulunmasının normal olduğunu ifade etmektedir.

Bir kelimenin anlamının tespitinde Arap şiirine başvurmak sahabe döneminden beri bir metod olarak kullanılmaya başlanmıştı. Bu konuda İbn-i Abbas: “Garîb kelimeleri bana sormak yerine şiire başvurunuz, çünkü şiir Arab'ın dîvanıdır”³⁵ der. Tâbiünden İbn-i Abbas'a talebe olanlar da onun yolunu izledi, böylece tefsirde dil tahlilini esas alan bir ekol oluştu. İbnu'l-Enbârî'nin bildirdiğine göre, sahabe ve tâbiünden Kur'an-ı Kerim'deki garîb veya müşkil lafızların tefsirinde cahiliye şiirinden istifade edildiğine dair birçok rivayet gelmiştir. Bazı cahiller nahivcileri şiiri Kur'ân için bir asıl (ölçüt) yapmakla suçladılar, Kur'ân ve hadîsle alakalı meselelerde şiirle istişhad edilmesini eleştirdiler. Onlar da şiiri Kur'ân yanında bir asıl gibi değerlendirdikleri iddiasını reddederek, maksatlarının sadece Kur'an-ı

³⁰ İsmail Cerrahoğlu, *DİA*, “Garîbu'l-Kur'an”, c. 8, s. 379.

³¹ Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *el-Itkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Daru İbn-i Kesir, Beyrut 1996, c. 1, s. 354.

³² Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 353.

³³ Zerkeşî, *Burhân*, c. 1, s. 368.

³⁴ Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 428.

³⁵ Zerkeşî, *Burhân*, c. 1, s. 368.

Kerim'deki garîb lafızları açıklamak olduğunu söylemek suretiyle kendilerini savundular³⁶.

Bir kelimenin garîb olmasının sebebi, lafızların müşterek olması veya kelimelerin müradif olması (vücûh ve nezâir) dır³⁷. Garîb kelimeden maksat kulağı tırmalayan kelimeler değildir. Kur'an bundan münezzehtir, çünkü Kur'an fesahat ve belâğatta zirve noktada olan ilahi bir kitaptır. Garîbu'l-Kur'ân çok anlamlı olması ve az kullanılmasından dolayı tefsîri ve te'vîli kolayca anlaşılmayan, dil konusunda alim olanların vakıf olabileceği, sıradan insanların kolayca vakıf olamayacakları bir konudur³⁸.

Bir kelimenin garîb olmasının sebeplerinden birisi de kelimenin az bilinen veya başka dillerden Arapçaya geçen kelime olmasındandır. Kur'an'da Arapça dışında başka dillerden kelimenin mevcut olup olmaması tartışma konusu olmuştur. Şafîî, İbn-i Cerîr, Ebu Ubeyde, İbn-i Faris, Kadı Ebubekir Kur'an'da Arapça dışında kelime olmadığını savunurken büyük çoğunluk, bu görüşün aksini savunmuşlardır³⁹.

Kur'an-ı Kerim'de garîb olduğu düşünülen kelimelerin manalarının tespit edilmesine sahabe döneminde başlandığı ve bu amaçla Arap şiirine başvurulduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Arap şiiri hakkındaki engin bilgisiyle Arap şiiriyle istişhad faaliyetinin öncüsü kabul edilen İbn-i Abbas'a, haricîlerin önde gelenlerinden Nâfi b. Ezrak'ın Kur'an-ı Kerim'de geçen anlasılması güç ikiyüz kadar lafzı sorduğu ve her bir kelime hakkında Arap şiirinden getirilen delillerle desteklenmiş olmak üzere, bu sorulara aldığı cevapları ihtiva eden ve Mesâilu Nâfi adı verilen bir eserin ortaya çıktığı malumdur⁴⁰. Suyûtî (ö. 911/1505) Garîbu'l-Kur'ân konusuna genişçe yer vermiş, konuyu izah ettikten sonra İbn-i Abbas'tan rivayet edilen yediyüz kadar Kur'an lafzını müradif kelimelerle açıklamalarını vermiş, Ali b. Ebî Talha'nın İbn-i Abbas'tan rivayet ettiği yediyüz kadar, Dahhak'ın yine İbn-i Abbas'tan rivayet ettiği ikiyüz kadar kelimenin açıklamasını kitabında zikrederek adeta bu konuda küçük bir risale hazırlamıştır⁴¹.

³⁶ Acar, Ömer, *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2007, s. 271.

³⁷ Kaysî, Ebu Muammed Mekki b. Ebî Talib, *Tefsîru'l-Müşkil Min Garîbi'l-Kur'ani'l-'Azîm Ale'l-İcaz ve'l-Ihtisar*, Tahk. Hüdâ et-Tavîl el-Ma'raşlî, Daru'n-Nuru'l-İslamî, 1. Baskı, Beyrut 1988, Mukaddime, s. 53; Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr ve Kava'iduhü*, Daru'n-Nefâis, 3. Baskı, Beyrut 1994, s. 151.

³⁸ Akk, *Usûlü't-Tefsîr*, s. 150.

³⁹ Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 427; Turgut, Ali, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 1991, s. 159.

⁴⁰ Acar, *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an*, s. 269.

⁴¹ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, c. 1, s. 354-416.

II.(VIII) yüzyıldan itibaren yazılmaya başlanan ve ilk kitaplardan pek azı günümüze intikal edebilen Garîbu'l-Kur'ân türündeki eserlerin te'lifi, İslam coğrafyasının genişleyip Arap olmayan kavimlerin de müslümanlığı kabul etmesine paralel olarak daha da önem kazanmış ve giderek artış göstermiştir⁴². Garîbu'l-Kur'ân konusunda sayılamayacak kadar çok eser yazıldığını ifade eden Suyûtî bu konuda eser yazarlardan Ebu Ubeyde, Ebu Ömer ez-Zahid, Ebu Dureyd'i zikrettikten sonra, bu konuda yazılan en meşhur kitabın 'Uzeyzî'nin kitabı olduğunu ifade eder⁴³. 'Uzeyzî'nin ismi Muhammed b. 'Uzeyz el-'Uzeyzî veya 'Uzeyr el-'Uzeyrî es-Sicistânî (330/941) olarak iki şekilde de okunur. Hanbeli alimlerinden olan es-Sicistânî, edib ve fazıl birisidir. *Nüzhetü'l-Kulûb fî Garîbi'l-Kur'an* adlı kitabı *Garîbü'l-Kur'an, et-Tibyân fî Garîbi'l-Kur'an* şeklinde de isimlendirilir⁴⁴.

Kur'an-ı Kerim'in hangi lafızlarının garîb olduğu hususundaki anlayışın zamana ve kişilere göre değiştiği görülmektedir. İlk zamanlarda çok az sayıda kelime garîb olarak sayılırken sonraki asırlarda yazılan Garîbu'l-Kur'ân'lar daha fazla kelimeyi ele almıştır. Burada esas olan, garîb olarak nitelendirilen kelimelerin nüzûl asrındaki anlamlarının tespitidir. Bu bağlamda İbn-i Abbas'dan gelen rivayetler büyük önem taşımaktadır. Fakat bu yeterli değildir. Sâmi dilleri arasında bilginlerin ifadesiyle, ana dilin formlarını en fazla koruyan dil olan Arapça'nın nüzûl öncesi ve sonrasında geçirdiği merhaleler, başta Sâmi ve Süryani dilleri olmak üzere diğer dillerle etkileşimleri gibi konularda yapılacak ciddî araştırmalardan elde edilecek sonuçlar ışığında Kur'an lafızlarının adeta röntgeninin çekilmesi gerekir. Nüzûlden günümüze uzanan süreçte kelimelerin anlam değişmesi veya kaymasına uğrama ihtimalini göz önünde bulundurmak suretiyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılmak durumundadır. Daha da önemlisi, nüzûl çağındaki anlamı çeşitli yollarla tespit edilen kelimelerin on dört asırlık ilim geleneğinde farklı bilim dallarında kazandığı ıstılâhî veya örfî anlamlarının belirlenmesi gerekir. Takdir edileceği üzere, böylesine ansiklopedik gayret gerektiren bir çalışma, fertlerin imkânlarını aşmakta ve ekip dayanışmasını gerektirmektedir. Bir nevî dil ağırlıklı Kur'an ansiklopedisi mahiyetinde olan bu çalışmanın örneği Kitab-ı Mukaddes geleneğinde görülmektedir. Farklı alanlardan pek çok bilim adamının katkısıyla yürütülen titiz çalışmalar sonucu meydana getirilen Kitab-ı Mukaddes sözlüğü, kelime köklerinin neredeyse bütün Sâmi dillerindeki kullanımlarını, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan anlam değişimlerini ele alan ciddî bir çalışma olması hasebiyle araştırmacıların müstağni kalamayacağı bir kaynak

⁴² İsmail Cerrahoğlu, *DİA*, "Garîbu'l-Kur'an", c. 8, s. 380; Eserlerin listesi için bkz. Turgut, *Tefsîr Usûlü*, s. 159-163.

⁴³ Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 353.

⁴⁴ Fenîsân, Su'ud b. Abdillâh, *Âsâru'l-Hanâbile fî 'Ulûmi'l-Kur'an: el-Matbu', el-Mahtût, el-Mefkûd*, Riyad trs., s. 49.

konumundadır. Kur'an kelimeleri için benzer bir çalışmanın yapılması gereğine işaret eden bilginlerden Emin el-Hûlî, Arapça'nın en büyük sözlüğü olan Lisânu'l-Arab ve en hacimli Kur'an sözlüğü olan Müfredât'ın bu konuda yetersiz olduklarını kaydetmektedir. el-Hûlî, her ikisinin de şaheser niteliğinde olduğunu kabul etmekle beraber, yukarıda değinilen hususlara uygun bir perspektife sahip olmadıklarını, dahası araya giren uzun asırlar nedeniyle günümüze kadar olan anlam değişmelerini/gelişmelerini bu eserlerden takip etme şansımızın olmadığını ifade etmektedir⁴⁵.

Bu konuda yapılan çalışmaların en değerlisi ve en rağbet göreni Ragıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Garîbu'l-Kur'ân*'ıdır⁴⁶. Müfredât'ın bu kadar takdir görmesinin en önemli sebeplerinden birisi, Kur'an kavramlarının büyük bir vukufiyet ve titizlikle ele alınmış olmasıdır. Müfredât'ta kesin yargı ve hükümler yer almaz. Kullandığı üslup ve ifade tarzı duyarlı ve bilinçlidir⁴⁷.

b.Garîbu'l-Kur'ân Adlı Eserlerin Sistematiği

Garîbu'l-Kur'ân konusunda yazılan eserlerin sistematiğini iki grupta toplayabiliriz.

1. Kur'an surelerinin sırasına göre surelerde geçen garîb kelimelerin açıklaması şeklindedir. Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Ma'âni'l-Kur'an*, İbn-i Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Garîbu'l-Kur'an*, İbnu't-Türkmânî Ali b. Osman el-Mardîni'nin (ö. 750/1349) *Behcetü'l-Erîb fî Tefsîri'l-Garîb* ve Zeccac'ın (ö. 311/923) *Ma'âni'l-Kur'an ve İ'rabuhû*, Ebu Abdîrrahman Abdullah Yahya b. Mübarek el-Yezîdî'nin (ö. 237/851) *Garîbu'l-Kur'an ve Tefsîruhû*⁴⁸ adlı eserleri bu şekilde kaleme alınmıştır. Asrımızda telif edilen Muhammed b. Abdulazîz el-Hudayrî'nin *es-Sirâc fî Beyâni Garîbi'l-Kur'an* (Riyad 1429) ile Ezher alimlerinden Muhammed Selîm Muhaysin ve Şa'ban Muhammed İsmail'in *el-Hâdî ilâ Tefsîri Garîbi'l-Kur'an* (Mısır, trs.) adlı eserleri Kur'an surelerinin sırasına göre tertip edilmişlerdir.

2. Kelimelerin alfabetik olarak açıklandığı eserler. Bu tür eserleri de dört grupta toplayabiliriz.

a. Kelimenin kökünün ilk harfine göre alfabetik olarak telif edilen eserler: Bu sistemi Ebubekir Muhammed b. Uzeyr es-Sicistânî (ö. 330/941)

⁴⁵ Acar, *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an*, s. 272.

⁴⁶ Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 353.

⁴⁷ Yolcu, Mehmet, *Râgîb el-İsfahânî ve el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân'ı*, Hikmet Yurdu, yıl: 1, sayı: 1, Ocak 2008, s. 128.

⁴⁸ Turgut, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, s. 164.

*Nüzhetü'l-Kulûb fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'an*⁴⁹ adlı eseriyle başlatmış ve İsfahânî'nin *el-Müfredat fî Garîbi'l-Kur'an* adlı kitabında zirveye ulaşmıştır⁵⁰.

b. Kelimenin son harfine göre alfabetik olarak telif edilen eserler: Cevherî'nin (ö. 400/1009) *Tâcu'l-Luğa ve Sıhahu'l-Arabiyye* adlı lugatı bu şekilde tertib edilmiştir. Râzî de (ö. 606/1209) *Ravdatu'l-Fasâhati fî Garîbi'l-Kur'an* adlı eserinde bu sistemi uygulamıştır.

c. Kelimenin ilk ve son harfini dikkate alarak alfabetik olarak telif edilen eserler: Mesela şin harfini sıralarken شنباً شوب شمت alfabetik sıralamada son harfine göre sıralama yapılır. Bu sistemi sadece Ebu Hayyan el-Endelüsî (ö. 745/1344) *Tuhfetü'l-Erîb bima fî'l-Kur'âni mine'l-Garîb* adlı eserinde uygulamıştır⁵¹.

d. Kelimenin okunuşuna göre alfabetik olarak telif edilen eserler: Ebubekir Muhammed b. Uzeyr es-Sicistânî'nin (ö. 330/941) *Kitabu Garîbi'l-Kur'an* adlı kitabı ve İbnü'l-Hâim'in (ö. 815/1412) bu kitabı esas alarak yazdığı *et-Tibyân fî Tefsîr-i Garîbi'l-Kur'an* adlı eserini bu sistemi esas alarak kaleme almıştır. Mesela; کدهن kelimesi ت maddesinde, يدهن kelimesi ise ح maddesinde yer alır⁵².

Ayrıca bu eserleri sadece müradif kelimelerle ifade edilen eserler, açıklamalı olarak telif edilen eserler olarak iki kategoride değerlendirebiliriz.

III. “Müfredâtü'l-Kur'ân Nazarâtun Cedîdetün fî Tefsîri Elfâzın Kur'âniyyetin” adlı Eserin Tanıtımı

Ferâhî, kelimelerin sayısı ve muhtevası açısından istediği şekilde eserini tamamlamayı başaramasa da bu kitabın ilmi değeri ve Garîbu'l-Kur'an literatüründeki müstesna yeri ortadadır. Çünkü bu eser öncekilerin bir tekrarı, şerhi veya ihtisarı değildir. Müellifin bu kitaptaki üslup ve anlatımı, kelimelere farklı anlamlar yüklemesi, İbranice'ye ve diğer Kutsal kitaplara atıflarda bulunması, müsteşriklerin bu konudaki iddialarına cevap

⁴⁹ Bu eserin ve müellifin babasının ismi konusunda ihtilaf edilmiştir. Heyet tarafından tahkik edilip 1963 yılında Mısır'da yapılan baskısında müellifin babasının ismi 'Uzeyz, kitabın adı ise *Garîbü'l-Kur'an (Nüzhetü'l-Kulûb)* şeklinde, Muhammed Edîb Abdulvâhid Cemrân tarafından tahkik edilerek Şam 1995 tarihli baskı da ise müellifin babasının ismi 'Uzeyr, eserin ismi *Kitabu Garîbi'l-Kur'an* şeklinde verilmiştir.

⁵⁰ Kaysî, *Tefsîru'l-Müşkil*, s. 57.

⁵¹ Habîb, Fevzi Yusuf, *Me'âcimu Ma'âni Elfâzi'l-Kur'ân*, Arabistan 2000, s. 25-26; Bkz. Ebu Hayyan el-Endelüsî, *Tuhfetü'l-Erîb bima fî'l-Kur'âni Mine'l-Garîb*, Tahk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1.Baskı, Beyrut 1983, s. 36.

⁵² İbnü'l-Hâim, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. 'İmad, *et-Tibyân fî Tefsîr-i Garîbi'l-Kur'an*, Tahk. Abdulbakî Muhammed, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003, s. 20-21.

vermesi, bu kitabı özgün kılmakta ve bu alanda çalışacak kimselerin bigane kalamayacağı bir eser özelliği taşımaktadır. Hamîduddîn Ferâhî maddesini yazan İshîyaq A. Zıllı bu eserin önemine şu şekilde vurgu yapar. “*Ferâhî'nin, ayet ve sûrelerin bir kısmını diğerleriyle açıklama metodundan hareketle lugatçılar ve müfessirlerden farklı anladığı bazı Kur'an lafızlarını şerhettiği bir çalışma olup müellifinin Arap diline hakimiyetinin bir delili olarak kabul edilir*”⁵³.

Bu eser Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî tarafından ilave notlarla şerh edilerek 2002 yılında Beyrut'ta Daru'l-Garbi'l-İslâmî yayınevi tarafından neşredilmiştir.

a. Kitabın Yazılış Gayesi

Kur'an'ı anlamada lafızların anlamlarının tespitinin önemli olduğunu düşünen Ferâhî yazmış olduğu ilk mukaddime de *Müfredâtı'l-Kur'ân* adlı eserini yazma gayesini şu sözlerle açıklar: “Lafızların anlamlarını bilmek, sözü veya metni anlamının ilk adımıdır. Parçayı bilmemek, bütünü anlamada insanı daha fazla hata yapmaya sürükler. Bir kimse Kur'an lafızlarının anlam ve delaletlerini anlamadığında tedebbür kapısı kapanır, cümleler anlaşılmaz, ayet ve surenin nazmı kapalı kalır. Bu durumda kişi cehaletinin farkına varmayıp, haddini aşarak lafızdan kastedilenin zıddı bir anlamı vehmeder, hatta hilafına bir görüşe ulaşır ki bu işin en vahimidir. Kelimenin delalet ettiği anlamın yanlış anlaşılması basit bir mesele değildir. Bu durum metnin yanlış anlaşılmasına, dolayısıyla metinden çıkarılan bilgi ve hükümlerin hatalı olmasına sebebiyet verir. Metnin parçaları birbiriyle uyumlu ve ilişki halindedirler. Mesela Kasas, 28/75 ayetindeki النزع kelimesi الشهيد kelimesini açıklar. Dolayısıyla bir kelimenin anlamında yapılan hata belki de surenin te'vîlinde büyük hatalara sebebiyet verecektir”⁵⁴.

Ferâhî, lugat ve Garîbu'l-Kur'an kitaplarının kelimelerle ilgili yeterli bilgiyi vermediğini, tefsîr ve siyer kitaplarının Kur'an'da geçen olaylarla ilgili tam ve sıhhatli bir açıklama yapmadığını diğer aklî ilimlerin bu konuda Kur'an'ın ihtiva ettiği hikmet ve sırlara ulaştırmadığını iddia eder. Lugat, tarih ve hikmet ilimlerine müracaat etmesini bu şekilde açıklar ve sözlerine şöyle devam eder: “Kim sahîh ve eleştirel düşünceye ve tedebbüre sahip olmak isterse bu ilimlerden faydalanması gerekir. Kur'an'a sarılan, onun nuruyla aklını aydınlatan, kitapların özellikle felsefe kitaplarının zararlı düşüncelerinden uzak olur. Kur'an hikmettir ve asıldır. Bu sebeple

⁵³ Zıllı, *DİA, Hamidüddin Ferâhî*, c. 15, s. 478.

⁵⁴ Ferâhî, *Müfredât*, s. 95.

kelimelerin anlamlarına ve filoloji bilimine vakıf olmadan Kur'an'ı anlamaya imkan yoktur"⁵⁵.

b. Kitabın Özelliği ve Sistematiği

Ferâhî, lafızları açıklamaya geçmeden önce Kur'an'ın anlaşılmasına dair yazmış olduğu kitaplarını değerlendirir, daha sonra lafızlarla ilgili sistematik bilgiler verir. Manaların delaletleriyle ilgili Müfredâtü'l-Kur'ân, Esâlibü'l-Kur'ân, et-Tekmil fî Usûli't-Te'vîl adlı üç eser yazdığını belirtir. Kur'an'ı anlama hususunda bunların yeterli olamayacağı görüşünde olan Ferâhî Kur'an'ın ancak Kur'an'la irtibatlandırılarak anlaşılabileceğini söyler.⁵⁶ Daha sonra Kur'an'ın nüzûlü ve cem' edilmesi ile ilgili iddia ve vehimleri ortadan kaldırmak için Tarîhu'l-Kur'ân ve "nazm" veya "nizam" olarak adlandırdığı Kur'an'ın sureleri ve ayetleri arasındaki irtibat ve münasebeti ortaya koyan Delâilu'n-Nizâm adlı eserlerini yazdığını bu beş eserin Kur'an'ın zahirinin anlaşılmasını sağlayacağını, bunlara ilaveten yedi kitap daha yazdığını ifade eder⁵⁷.

İkinci makalede kelimenin anlam bakımından delaletleri üzerinde durur. Kelimeyi anlam bakımından dört kısma ayırır:

1.Müşkil: Arap olmayan veya Arap dilini iyi bilmeyen kimselerin anlamını bilmedikleri ve doğru anlamı bulmakta hata ettikleri kelimelerdir.

2.Müşterek ise iki veya daha fazla anlama gelen, kastedilen anlamın tespitinin kelamın siyak veya sıbakından veya cümle içerisindeki kullanımından çıkarılabilen kelimelerdir.

3.Umûm: Bir kelimenin genel anlamda olması.

4.Mürâdif : Aynı anlama gelen eş anlamlı kelimeler.

Bu dörtlü taksim bir de mukabili vardır. Müşkil/Ma'ruf, Müşterek/Münferide, Umûm/Husûs, Müradif/Mübâyin (zıt). Bu kavramları örnekleriyle açıklar.⁵⁸

Üçüncü makalede Kur'an'ın anlaşılır Arapça bir kitap olduğu, Arapça şiir, nesir ve hitabelere göz atıldığında Kur'an'ın, nazmı en güçlü, kelimeleri basit ve sade, delalet yönünden çok açık, maksadının hakkı tebliğ etmekten ibaret olduğu, içinde garîb kelimelerin bulunmadığı fasîh ve belîğ

⁵⁵ Ferâhî, *Müfredât*, s. 99.

⁵⁶ Ferâhî, *Müfredât*, s. 91.

⁵⁷ Ferâhî, *Müfredât*, s. 92.

⁵⁸ Bkz. Ferâhî, *Müfredât*, s. 100-106.

bir kitap olduğu hususuna dikkatleri çeker⁵⁹. O'na göre bir kelimenin garîb olması o kelimeyle karşılaşan kişinin arap olmamasından veya Arapça bilgisinin az olmasından kaynaklanır. Yorumda ihtilaf edilmesi, nüzul bilgisine vukûfiyetin olmaması, Kur'an'ın nazmı konusunda az düşünülmesi de kelimenin garîb olmasına yardımcı olur. O, ayrıca, قنطار⁶¹ سجیل⁶⁰ قسطاس⁶² gibi bazı kelimelerin başka dillerden geçmesinin o kelimeyi garîb ve mechul yapmayacağını vurgular⁶³. Sahabenin özellikle Kureyşlilerin Kur'an'ın bazı kelimelerinin anlamını bilmedikleri yönünde ifadeler içeren rivayetlerin akla ve Kur'an'ın açıklamalarına⁶⁴ muhalif olduğunu, Hz. Ebubekir'in ابا، Hz. Ömer'in ise تخوف کelimelerinin anlamını bilmemelerini, “bunlar hiç Rasulullah'ın sohbetinde bulunmadılar mı, sormadılar mı, soran birini görmediler mi?” diyerek şaşkınlığını dile getirir⁶⁵.

Önemli konulara işaret eden bu makalelerden sonra kelimelerin açıklamalarına geçer. Müfredât'ta açıklanan kelimeler üç bölümde toplanmıştır. Her bölüm kendi arasında alfabetik olarak tasnif edilmiştir. 1. bölüm Ferâhî'nin yazmış olduğu 44 kelimedenden ibarettir. 2. ve 3. bölüm Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî tarafından Ferâhî'nin tefsir ettiği kısa surelerde izah ettiği 77 kelimenin eklenmesiyle oluşturulmuştur. Böylece kitap toplam 121 kelimedenden oluşmaktadır. Kitabın sonunda ayet ve hadîsleri, Yahudi ve Hıristiyanların Kutsal Kitaplarından nakledilen ifadeleri, istişhad olarak kullanılan şiirleri, metinde zikredilen kaynak kitapları, topluluk ve mekan isimlerini, açıkladığı kelime ve kavramları alfabetik olarak ihtiva eden fihristler mevcuttur.

c. Lafızları Açıklamada Kullandığı Metod

Müellif, Kur'an lafızlarını açıklarken tefsîr ve luğat kitaplarındaki açıklamalarla yetinmez, ilk kaynağa müracaat etmeyi uygun görür. Bu kaynaklar kendi ifadesiyle Kur'an ve Arap şiiridir. Şiire müracaat etmeden luğat kitaplarıyla yetinen kimsenin Kur'an lafızlarının manalarından bir kısmını anlayamayacağını özellikle belirtir⁶⁶. Müfredat'ta çoğu cahiliyye şiirinden olmak üzere yüze yakın şiire başvurulmuştur.

⁵⁹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 108.

⁶⁰ Rumca'dan geçen bir kelime olup adalet ve mizan anlamına gelmektedir. Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 439.

⁶¹ Farsça'dan geçen bir kelime olup pişmiş çamur demektir. Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 435.

⁶² Bu kelime bir ağırlık ölçüsü birimi olup, kökeni konusunda Sa'âlebî Rumca olduğunu, Halil b. Ahmed Süryanice olduğunu İbn-i Kuteybe Afrika dili olduğunu, bazılarının da bu kelimenin Berberice olduğunu söylemişlerdir. Bkz. Suyûtî, *Itkân*, c. 1, s. 439.

⁶³ Ferâhî, *Müfredât*, s. 109.

⁶⁴ Fussilet, 41/44; Hud, 11/1; İbrahim 14/4.

⁶⁵ Ferâhî, *Müfredât*, s. 110.

⁶⁶ Ferâhî, *Fâtihâtu Nizâmi'l-Kur'ân*, A'zamgarh 1937, s. 32.

Ferâhî, kelimeleri açıklarken İbranice ve Süryanice dillerindeki kullanımlara da müracaat etmiştir⁶⁷. Bu konuda şöyle söyler: “Bir kelimenin anlamını tespit etmede tereddüt meydana gelmişse bunu tavzih etmenin yolu Asr ve Âlâ’ kelimelerinde yaptığımız gibi lafzın Kur’an’da kullanılmasını araştırmak ve Arapça ile aynı dil ailesinden gelen İbranice ve Süryanice dillerindeki kullanışlarıyla karşılaştırma yapmaktır”⁶⁸.

Ferâhî, kelimenin anlamı konusunda luğatlerde yer almayan şazz görüşlere itibar etmez. Mesela “*İnsan aceleci yaratılmıştır*” Enbiya 21/ 37. ayetindeki عجل kelimesini çamur ve balçık⁶⁹ olarak yorumlamışlarsa da bu anlamın luğatlerde yer almayan şazz bir görüş olduğunu ifade eder⁷⁰.

Müellif bazı kelimelerin anlamlarını belirlemede Arap dilinde kelimenin en çok kullanıldığı anlamı tercih eder. Bu ayette geçen bu kelimenin Araplarca en fazla bacaktaki et parçası (baldır) anlamında kullanıldığına dikkat çeker⁷¹. Mesela; “الشونزاع ة” “*Eli, ayağı, bütün uzuvları söküp atar.*” “*Başın derisini kavurup soyar.*” “*Bedenin etrafını ve organlarını koparırcasına kavurur.*” Mearic, 70/16. ayetinde geçen الشوى kelimesinin anlamı konusunda müfessirler farklı yorumlar yapmışlardır. Zemahşerî bu kelimenin kafa derisi anlamında olduğunu⁷², Razî ise bu anlamın yanı sıra el ayak uzuvları ve Said b. Cübeyr’den naklen el ve ayaklardaki et parçaları anlamını vermektedir⁷³. İbn-i Kesîr ise Dahhak’tan naklen kemiklerdeki et ve deri parçaları anlamını vermektedir⁷⁴.

Ferâhî, bazı kavramları müfessirlerden farklı anladığını ifade etmiş, ancak çoğu zaman bu hususta açıklamalar yapmamıştır. Mesela, bazı müfessirlerin, müşriklerin rahman kelimesini bilmedikleri iddiasında bulunmuş, ardından durumun böyle olmadığını söylemiş, ancak bu konuyla ilgili açıklama yapmamıştır⁷⁵.

Ferâhî eserinde açıkladığı lafızlar ve kavramlar arasında irtibat kurar. Zira ona göre Kur’an kavram ve lafızlarının anlamını tespit etmede bizzat Kur’an’a dayanmak gerekir. Bu Kur’an’ın üslubuyla yani Kur’an kelimelerinin birbiriyle ilişkil olmasıyla alakalıdır. Öyleyse Kur’an’ı

⁶⁷ Bkz. Ferâhî, *Müfredât*, آلاء s. 125, العصر s. 222.

⁶⁸ Ferâhî, *Müfredât*, s. 114.

⁶⁹ İsfahanî, *Müfredât*, s. 420.

⁷⁰ Ferâhî, *et-Tekmil fi Usûli’t-Te’vîl*, Matbaatu’l-Hamidiyye, 2. Baskı, A’zamgarh 1994, s. 53.

⁷¹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 200.

⁷² Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 4, s. 610.

⁷³ Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, c. 30, s. 127-128.

⁷⁴ İbn-i Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, Daru’l-Ma’rife, Beyrut 1969, c. 4, s. 421.

⁷⁵ Bkz. Ferâhî, *Müfredât*, s. 187.

açıklarken ona dayanmak ve onu oluşturan kelime veya kavramların cihetlerini (diğer kavram ve kelimelerle olan ilişki ve irtibatını) ortaya koymakla mümkündür. Mesela oruç kavramının; namaz, şükür, merhamet, sabır, hak ve sıdk kelimeleriyle ilişkisi vardır⁷⁶. Namaz kavramını tesbih, ruku', dua, tazarru', sabır, iman ve kurban kavramlarıyla ilişkilendirerek "Cihâtü's-Salat" başlığı altında namazın şu on iki yönüne ayetlerden deliller getirerek işaret eder: "Bir şeye yönelmek anlamına gelen namaz, ruku', ta'zim, tazarru' ve dua anlamlarını kapsayan bir kavramdır. Namaz ve ibadet anlamında kullanılması eskidir. Keldanî dilinde dua ve tazarru', İbranice'de ise ruku ve ibadet anlamlarına gelmektedir. "صَلَّى يَصَلِي" kökünden ise "ateşe girmek" anlamına gelir. وَيَصَلِّي سَعِيرًا "Alevli ateşe girer" (İnşikak, 84/12) ayetinde bu anlamdadır. Salat kelimesi bu anlamların hepsini kapsar. Namazın Kur'an'da on iki yönüne işaret edilir.

1. Namaz Tevhidi ikrar eder.

2. İbadet yalnızca Allah'a yapacağımıza dair ahdimizi hatırlatır. Çünkü yaratılışın gayesi yaratıcıya kulluktur. Kulluğu terk etmek varlığımızla çelişir. Bu sebeple her kul Allah'a kulluk yapmak zorundadır. Kulluğun temeli de namazdır. كَلُّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ "Onlardan her biri kendi duasını ve tesbihini pek iyi bellemiştir." (Nur, 24/41).

3. Namaz Allah ile ahidleşmedir. أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ وَأَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ «Ey Âdemoğulları! Şeytana tapmayın, o size apaçık bir düşmandır ve bana kulluk edin, doğru yol budur, diye size and vermedim mi?» (Yasin, 36/60-61).

4. Namaz Allah'a dua ve yakarıştır. وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ "Sabah ve akşam Rabbini, içinden yalvararak, ürpererek ve yüksek olmayan, kendin işitebileceğin bir sesle zikret, gafillerden olma!" (A'raf, 7/205).

5. Namaz şükürdür.

6. Namaz Allah'a rücu' etmektir.

7. Namaz özellikle meleklerin insana secde etmesine karşılık, Allah'a bir şükür olayıdır.

8. Namaz Allah'a yaklaşma ve O'nun huzurunda durmadır. كَلَّا لَا تُطَعُّهُ "Hayır! Ona boyun eğme! Rabbine secde et, O'na yaklaş!" ('Alak, 96/19).

⁷⁶ Ferâhî, Müfredât, s. 62.

9. Namaz aklen nefsin hayvanî arzularını kurban etmektir. Onun için nahr ve nüsük kelimeleri namazla birlikte zikredilmiştir. “فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَأَنْحَرْ” *“Sen de Rabbin için namaz kıl ve kurban kesiver.”* (Kevser, 108/2).

10. Namaz hayattır. “قُلْ إِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” *“De ki: “Benim namazım da, her türlü ibadetlerim de, hayatım da ölümüm de hep Rabbülalemin olan Allah’a aittir”* (En’am,6/162).

11. Namaz sabırdır.

12. Namazla Allah’tan yardım istenir. “وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ” *“Sabır göstererek, namazı vesile ederek Allah’tan yardım dileyin! Gerçi bu çok zor bir iştir, fakat içi saygı ile ürperenlere değil.”* (Bakara, 2/45)⁷⁷.

Müellifin örnek gösterdiği ayetlere bakıldığında biraz zorlama ve eleştirilecek bir durum varsa da farklı bir yorumlama metodu olması açısından dikkat çekicidir. Mesela Kevser suresinin tefsirinde de namaz ile kurban ibadetinin birbiriyle olan münasebetini ortaya koyar⁷⁸.

d. Açıkladığı Lafızlardan Örnekler

Ferâhî’nin lafızları farklı yorumlama şeklini görmek için birkaç örnek vermek istiyoruz.

İlk örneğimiz kitapta da ilk madde olarak yer alan el-Âlâ’ *الآلاء* kelimesidir. Ferâhî müfessirlerin ittifakla bu kelimeye nimet anlamı verdiklerini, ancak bu kelimenin Kur’an’da ve Arap şiirinde “el-fi’âlu’l-‘acibe”, Allah’ın yaratma gücünün ve kudretinin insanları hayrete düşürmesi anlamına geldiğini ifade eder⁷⁹. Bu görüşünü desteklemek için Rahman Suresi 37. ayetini yorumlarken Taberî’nin (ö. 310/922) bu kelimeye Allah’ın kudreti anlamını verdiğini⁸⁰, Rahman suresinin 22. ayetini yorumlarken Râzî’nin de (ö. 606/1209) “Bu kelime Allah’ın nimetlerini beyan etmek için değil, insanı hayrete düşüren kudretini ifade etmektedir”⁸¹ şeklinde yorumladığını ifade eder⁸². Kurtubî de (ö. 671/1273) Rahman suresinin 13. ayetini yorumlarken bu kelimeye kudret anlamını verir⁸³.

⁷⁷ Bkz. Ferâhî, *Müfredât*, s. 211-216.

⁷⁸ Bkz. Ferâhî, *Tefsîru Nizâmi’l-Kur’ân*, s. 505-523.

⁷⁹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 125-126.

⁸⁰ Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Câmi’u’l-Beyân ‘an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, Daru’l-Fikr, Beyrut 1995, c. 27, s. 184.

⁸¹ Razî, Fahreddin, *Mefâtihu’l-Gayb*, Mısır trs., c. 29, s. 102.

⁸² Ferâhî, *Müfredât*, s. 126.

⁸³ Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî, *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an*, Tahk. Hişam Semîr el-Buhârî, Daru Alemlî’l-Kütüb, Riyad 2003, c. 17, s. 159.

Ferâhî, Suyûtî'nin (ö.911/1506) ed-Durr adlı eserinde Cin suresinin 3. ayetinde geçen جَدَّ رِبْنَا ifadesindeki جَدَّ kelimesinin kudret, azamet olarak yorumlandığını, İbn-i Abbas'ın الألاء kelimesini nimet kelimesinin müradifi olarak kabul etmediğini ifade ederek bu görüşünü desteklemeye çalışmıştır⁸⁴. Ancak bu eserde böyle bir ifadeye biz rastlayamadık⁸⁵. Yine alimimizin Mutezile'nin Allah'ın görülemeyeceğini ispat etmek için الی kelimesinin الألاء kelimesinin müfredi olduğunu iddia etmesinin hata olduğunu vurgular⁸⁶.

Ebben اَبَا : Bu kelimenin anlamında ihtilaf edilmişse de, hayvanların yediği nebatat⁸⁷, insanların yemediği hayvanların yediği ot⁸⁸, mera⁸⁹ anlamına geldiği ifade edilmiştir. Ferâhî, bu kelimenin İbranice'de yeşillik, sebze anlamına geldiğini, اَبِيْب kelimesinin yeşil sümbül anlamına geldiğini ve İbranice'de nebatatın zuhur ettiği baharın ilk ayının adının da اَبِيْب olduğunu ifade eder⁹⁰.

Ebter (أبتر) : Bir şeyi tamamlamadan kesmek, الباتر keskin kılıç, انبتار kesik⁹¹ soyu أبتر⁹² anlamına gelmektedir. أبتر hayırlı bir amelle anılmayan kimse⁹³ anlamına gelmektedir. Araplar çocuğu olmayan kimseye أبتر demektedirler⁹⁴. Ferâhî bu kelimenin çocuğu olmayan kimse anlamıyla bir ilgisinin olmadığını, hakîr ve zelîl anlamına geldiğini savunur⁹⁵. Halbuki klasik tefsir kaynaklarına baktığımızda her iki anlamın da verildiğini görmekteyiz. Şöyle ki; Zemaşşerî, (ö. 538/1143)

⁸⁴ Ferâhî, *Müfredât*, s. 127.

⁸⁵ Suyûtî, Celeleddin Abdurrahman, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Kahire 2003, c. 15, s. 7-8.

⁸⁶ Ferâhî, *Müfredât*, s. 127.

⁸⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 29, s. 75; Zemaşşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't-Tenzil*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1986, c. 4, s. 705, Ferrâ, Ebu Zekeriyya Yahya b. Zeyad, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983, c. 3, s. 238; Zeccac, Ebu İshak İbrahim b. Es-Seriyiyy, *Ma'âni'l-Kur'ân ve İ'rabuhu*, tahk.: Abdulcelîl Şelebî, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1988, c. 5, s. 286.

⁸⁸ İbn-i Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut 1969, c. 4, s. 472.

⁸⁹ Zemaşşerî, *Keşşâf*, c. 4, s. 705.

⁹⁰ Ferâhî, *Müfredât*, s. 246; Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, Oriental Instidute, Baroda, India 1938, s. 43.

⁹¹ Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, Tahk.: Abdulhamîd Hindâvî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, c. 1, s. 111; Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, tah: Ahmed Abdulgafur Attar, Daru'l-İlm, y.y. 1982, c. 2, s. 585; İbn-i Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'Arab*, Daru Sadır, Beyrut trs., c. 4, s. 37.

⁹² Zeccac, *Ma'âni'l-Kur'ân*, c. 5, s. 370.

⁹³ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 296.

⁹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, c. 30, s. 427; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, c. 3, s. 296; İbn-i Kesîr, c. 4, s. 559; İbn-i Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, c. 4, s. 38; Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr*, c. 15, s. 709.

⁹⁵ Ferâhî, *Müfredât*, s. 248.

“Müşrikler Hz. Muhammed’e *sunbur* (yani zelil, ehli ve çocuğu olmayan, kendinden sonra soyunu devam ettirecek kimsesi olmayan, yardımcısı olmayan) derlerdi” diyerek tüm anlamlara dikkat çekmektedir⁹⁶. İbn-i Kesîr, (ö. 774/1372) zelil, soyu soppu olmayan anlamını verirken⁹⁷, Razî, (ö. 606/1209) bu kelimeye şu anlamları vermektedir: 1. Erkek evlatları küçük yaşta ölen kimselere *ebter* denir. Peygamberimizin de oğulları Kasım, Abdullah Mekke’de, İbrahim Medine’de küçük yaşta vefat etmişti. 2. Yardımcısı ve kimsesi olmayan. 3. Hakir ve zelil⁹⁸. Ebu Su’ûd da (ö. 984/1574) “kendisinden sonra ismini anacak bir kimsenin olmaması, soyu kesik olması anlamını verir⁹⁹. Ferâhî’nin temel tefsir kaynaklarında zikredilen bu anlamı kabul etmemesi ve müfessirlerin yanlış anladıklarını beyan etmesi en nihayetinde bir anlamı tercih etmesi bize pek makul gözükmemektedir.

Kefere (كفر): Ferâhî bu kelimenin örtmek, dürmek anlamına geldiğini, şükrün zıddı anlamında nimeti inkar etmek¹⁰⁰ anlamında kullanıldığını, samî dillerinde cover كور “örtmek” anlamına geldiğini ifade eder¹⁰¹.

Zikr (ذكر): Bu kelimenin hadîs, nebî anlamına geldiğini söyleyenlerin hata ettiklerini ifade eden Ferâhî “*Zikr’i biz indirdik, Onu koruyacak olan da biziz.*” Hicr, 15/9. ayetinde geçen له daki zamirin Peygamberimize raci olduğunu söyleyen müfessirlerin¹⁰² olduğunu ancak zikrin Kur’an’ı ifade ettiğini belirtir¹⁰³.

İslam (الاسلام): Bu kelimenin itaat ve boyun eğme anlamına geldiğini, Kur’an’ın bu kelimeyi Allah’a itaat etme anlamında kullandığını ifade eder.

Din kelimesinin de asıl anlamının itaat, ubudiyet, ahidleşme, kurban-nezir, İbrahim ümmeti ve şirkin zıddı olarak çok anlamlı bir kelime olduğuna işaret eder¹⁰⁴.

⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 4, s. 807.

⁹⁷ İbn-i Kesîr, c. 4, s. 559.

⁹⁸ Razî, Fahreddin, *Mefâtihu’l-Gayb*, c. 32, s. 133; Suyûtî, *ed-Dürrü’l-Mensûr*, c. 15, s. 710.

⁹⁹ Ebu’s-Su’ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-‘Imadî, *İrşadu Akli’s-Selîm ilâ Mezâye’l-Kur’ani’l-Kerîm*, Riyad 1997, c. 7, s. 62.

¹⁰⁰ Bkz. Ferâhîdî, *Kitabu’l-‘Ayn*, c. 2, s. 38.

¹⁰¹ Ferâhî, *Müfredât*, s. 306. Bkz. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of The Qur’an*, s. 250.

¹⁰² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, c. 14, s. 12; Ferrâ, *Me’âni’l-Kur’ân*, c. 2, s. 85; Zemahşerî, *Keşşâf*, c. 2, s. 572.

¹⁰³ Ferâhî, *Müfredât*, s. 113.

¹⁰⁴ Bkz. Ferâhî, *Müfredât*, s. 147-150.

Sonuç

Garîbu'l-Kur'an konusu hicrî II. asırdan itibaren işlenen, hakkında birçok eserler telif edilen bir konudur. Peygamberimiz döneminde bile sahabe arasında konunun ele alındığını rivayetler göstermektedir. Kur'an'daki garîb lafızların tespiti ve anlamının doğru olarak belirlenmesi Kur'an'ı doğru anlama ve yorumlamasını sağlayacaktır. Ancak Kur'an'ın garîb lafızlarının tespitinde somut kriterlerin olmaması, müellifin kendi görüş ve birikimleri doğrultusunda eserini kaleme alınmasına sebep olmuştur. Bu durum kitaplardaki garîb kelimelerin sayılarının farklı olmasına yol açmıştır.

Konunun önemli olması sebebiyle günümüzde de bu konuyla ilgili çalışmalar yapılmaya devam etmektedir. Geçtiğimiz asırda yaşayan Ferâhî bu konuda yazmış olduğu eseri tamamlamaya ömrü yetmemiştir. Ancak kendi geliştirdiği metodla yazdığı ve kısa surelerde açıkladığı lafızları bir araya getiren Eyyub Ecmel el-İslahî kitabı tahkîk ve şerh ederek yayımlamıştır. Lafızları farklı şekilde ele alan Ferâhî, lugat ve tefsîr kitaplarındaki bilgilerle yetinmemiş, Kur'an'daki kullanımına ve Arap şiirine müracaat etmiştir. Lafızların manalarını tespit etmede İbranice ve Süryanice dillerine başvurmuştur. Ferâhî'nin Kur'an'da yabancı kelime bulunmadığını kabul etmesi müsteşriklerin Kur'an'da Süryanice ve İbranice kelimeler olduğunu iddia ederek Kur'an'ın kaynağı ile ilgili şüphe uyandırmaya çalışmalarının yanlışlığına cevap vermesi açısından önemlidir. Eser hem içerdiği Garîbu'l-Kur'an konusundaki bilgiler yönüyle hem de konuyu ele alış biçimiyle bu alanda çalışacaklara ışık tutacak niteliktedir.

Kaynakça

- Acar, Ömer, *Arab Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Garîbu'l-Kur'an*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2007.
- Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr ve Kava'iduhû*, Daru'n- Nefais, 3. Baskı, Beyrut 1994.
- Albayrak, İsmail, *Abdülhamîd el-Ferâhî Ve Emin Ahsen el-İslâhî'nin Geliştirdikleri Kur'an Tefsiri Metodolojisi*, SAÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 4, Sakarya 2001.
- Birişik, Abdulhamid, *Hind Alıkatası Düşünce ve Tefsîr Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.
- Cerrahoğlu, İsmail, *DİA, "Garîbu'l-Kur'an"*, İstanbul 1997.

- Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye*, Tah: Ahmed Abdulgafur Attar, Daru'l- İlm, y.y. 1982.
- Ebu's-Su'ûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa el-'Imadî, *İrşadu Akli's-Selîm ilâ Mezaye'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Riyad 1997.
- Endelüsî, Ebu Hayyan, *Tuhfetü'l-Erîb bima fi'l-Kur'âni Mine'l-Garîb*, Tahk. Semîr el-Meczûb, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1.Baskı, Beyrut, 1983.
- Ferâhî, Abdulhamîd, *Fatihâtu Nizâmi'l-Kur'ân*, A'zamgarh 1937, *Tefsîru Nizâmi'l-Kur'ân ve Tefsîru'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*, A'zamgarh 1908.
- , *İm'ân fi Aksâmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kalem, 1. Baskı, Beyrut 1994.
- , *Müfredâtu'l-Kur'an*, Şerh ve Tahk.: Muhammed Ecmel Eyyub el-İslâhî, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Riyad 2002.
- , *et-Tekmîl fi Usûli't-Te'vil*, Matbaatu'l-Hamidiyye, 2. Baskı, A'zamgarh 1994.
- Ferâhîdî, Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, Tahk.: Abdulhamîd Hindâvî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Ferhat, Muhammed İkbâl Ahmed, *Usûlü't-Tefsîr İnde'l-Allame el-Ferahî (Arz ve Nakd)*, Mecelletü Câmîati's-Şârîka li'l- Ulûmi's-Şer'iyyeti ve'l-İnsaniyye, c. 3, s. 2, 'Acman 2006.
- Ferrâ, Ebu Zekerîyya Yahya b. Ziyad, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3.Baskı, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.
- Fenîsân, Su'ud b. Abdillâh, *Âsâru'l-Hanâbile fi 'Ulûmi'l-Kur'an: el-Matbu', el-Mahtût, el-Mefkûd*, Riyad trs.
- Habîb, Fevzi Yusuf, *Me'âcimu Ma'ânî Elfâzı'l-Kur'ân*, Arabistan 2000.
- Hasenî, Şerif Abdulhay b. Fahriddîn b. Abdialî Talibî, *Nüzhetü'l-Havâtur ve Behcetül-Mesâmi ve'n-Nevâzir*, Dairetü'l-Ma'arifi'l-Osmanî, Haydarabad 1970.
- İsfahânî, Ebu'l-Kasım el-Hüseyyin b.Muhammed Ragıb, *el-Müfredât fi Garîbi'l- Kur'ân*, Mektebetü'n-Nezzar, Mısır 1961.
- İbn-i Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Kesîr el-Kureşî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Daru'l- Ma'rife, Beyrut 1969.

- İbn-i Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'Arab*, Daru Sadır, Beyrut trs.
- İbnü'l-Hâim, Şihâbuddin Ahmed b. Muhammed b. 'Imad, *et-Tibyân fî Tefsîr-i Garîbi'l-Kur'an*, Tahk. Abdulbakî Muhammed, Daru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Jeffery, Arthur, *The Foreign Vocabulary of The Qur'an*, Oriental Instidute, Baroda, India 1938.
- Kaysî, Ebu Muammed Mekkî b. Ebî Talib, *Tefsîru'l-Müşkil Min Garîbi'l-Kur'ani'l-'Azîm Ale'l-Îcaz ve'l-İhtisar*, Tahk. Hüdâ et-Tavîl el-Ma'raşîf, Daru'n-Nuru'l-İslâmî, 1. Baskı, Beyrut 1988.
- Kurtûbî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensar el-Hazrecî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, Tahk. Hişam Semîr el-Buharî, Daru Alemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-Gayb*, Mısır trs.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *el-Itkân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı, Daru İbn-i Kesîr, Beyrut 1996.
- , *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, Tahk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî, Kahire 2003.
- Şürbecî, Muhammed Yusuf, *el-İmam Abdulhamîd el-Ferâhî ve Menhecuhû fî Tefsîrihî*, Mecelletü Câmîati Dîmeşk Li'l-'Ulûmi'l-Iktisâdiyye ve'l-Kânûniyye, c. 20, s. 2, Şam 2004.
- Taberî, Muhammed b.Cerîr, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l- Kur'ân*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1995.
- Turgut, Ali, *Tefsîr Usûlü ve Kaynakları*, M.Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul 1991.
- Yolcu, Mehmet, *Râgıb El-İsfahânî Ve El-Müfredât Fî Garîbi'l-Kur'ân'ı*, Hikmet Yurdu, Yıl: 1, sayı 1, Ocak 2008.
- Zeccac, Ebu İshak İbrahim b. Es-Seriyy, *Ma'âni'l-Kur'ân ve İ'rabuhu*, Tahk.: Abdulcelil Şelebî, Alemu'l- Kütüb,Beyrut 1988.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavamidi't- Tenzîl*, Daru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1986.

Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l-İrfân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabî, Beyrut trs.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed, *el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

Zıllı, İshıtyaq A., *DİA*, “*Hamîduddîn Ferahî*”, İstanbul 1997.